

Сінтаксіс і пунктуацыя

§ 15. Словазлучэнне

122. Прачытайце спачатку ўрываек I з казкі «Шэры і Чорны». Ці можна здагадацца па імёнах, хто героі казкі? Чаму да імёнаў герояў патрэбны ўдакладненні?

I. Чорны стаяў цвёрда, упэўнена. Залацістым вокам замка скасіўся на **Шэрага** і, самазадаволена ўсміхнуўшыся, сказаў:

— Які ты стары і тоўсты!

Шэры ўздыхнуў, з мудрым спакоем паглядзеў на **Чорнага**:

— Хутка і ты станеш такім...

Чорны не чакаў такога адказу, узяваўся, крута павярнуўся да **Шэрага**:

— Я? Гэткім? Ніколі! Глядзі, які я лёгкі і тонкі!

— І я спачатку быў такі... Шчыра кажучы, мне не хацелася б, каб з табой паўтарылася мая гісторыя, — з туюю ў голасе прамовіў **Шэры**...

II. — Хочаш паслухаць маю гісторыю? Я быў звычайны **шэры школьны партфель**. Спачатку я жыў на фабрыцы, потым — у магазіне. І вельмі радаваўся, калі адна жанчына выбрала мяне як падарунак для сына Дзімкі. І хлопчык мне адразу спадабаўся, калі б...

Каб ты толькі паглядзеў, што мне даводзілася насіць! Апрача падручнікаў, клалі ў мяне розныя гайкі, каб здаць у металалом, канькі ды іншыя непатрэбныя рэчы! А калі на

табе праедуцца з горкі, як тады сябе адчуваеш? А які нялёгкі груз — дрэнныя адзнакі! (*Паводле Г. Краснапёркі*).

Чаму з урыўка II стала зразумела, пра каго расказвае аўтар? Якія словы дапамаглі зразумець гэта?

Далучыце да назоўніка *партфель* словы, якія апісваюць яго прыметы. Якія з гэтых слоў маюць супрацьлеглыя значэнні? Як называюцца такія словы? Словазлучэнні запішыце.

Чым адрозніваецца слова ад словазлучэння?

Словазлучэнне — спалучэнне двух або больш слоў, звязаных паміж сабой па сэнсе і граматычна (з дапамогай канчаткаў і прыназоўнікаў): *напісаць* (я к?) *акуратна*, *сшытак* (я к і?) *акуратны*, *напісаць* (у чым?) *у сшытку*.

Словазлучэнне больш дакладна, чым слова, называе прадмет, прымету, дзеянне: *клас* — *пяты клас*, *светлы клас*, *увесь клас*.

Раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца словазлучэнні і сказы, называецца **сінтаксісам**.

123. Прачытайце верш.

Слаўлю я свой край любімы,
н(е/я)згасальную зару.
Як ты сэрцу майму міла,
дарагая Беларусь!
Зала(т/ц)істыя прасторы,
незлічона ясных зор,
рэкі (т/ц)іхія, азёры,
г(о/а)ласісты шумны бор!
П. Бройка.

Выпішыце з тэксту спалучэнні назоўніка і прыметніка, выбіраючы патрэбныя літары з дужак. Дакажыце, што гэта словазлучэнні.

124. Складзіце словазлучэнні, падбіраючы да прапанаваных слоў тыя, што падыходзяць па сэнсе.

Зялёны (*лес, хлопец, настрой*), бегаць (*хутка, высока, наперагонкі*), расказваць (*казку, малюнак, гісторыю*), дапамагаць (*бабулі, сяжыныцы, сябру*), ліст ад (*брата, думак, сябра*).

Назавіце прыметнік, ужыты ў пераносным значэнні. Растлумачце яго значэнне.

Са словазлучэннямі (на выбар) складзіце і запішыце два сказы.

125. Прачытайце тэкст. З якой мэтай у Беларусі ўстанаўліваюцца помнікі, якія ўвекавечваюць памяць пра падзеі Вялікай Айчыннай вайны?

У розных кутках Беларусі, якая страціла ў 1941—1945 гадах кожнага трэцяга жыхара, створаны сімвалічныя мемарыяльныя комплексы, устаноўлены манументы, прысвечаныя падзеям самай трагічнай і кровапралітнай вайны на гэтай шматпакутнай зямлі.

Яны з'яўляюцца святым месцам ушанавання тых, хто загінуў у гады Вялікай Айчыннай вайны, вечным напамінам пра тое, які бясцэнны мір на зямлі (*Паводле сайта Belarus.by*).

Да выдзеленых слоў падбярыце залежныя словы. Словазлучэнні запішыце, абазначце галоўнае слова.

Разгледзьце выявы помнікаў на малюнках. Суаднясіце іх з прапанаванымі назвамі: *манумент Перамогі ў Мінску, мемарыяльны комплекс «Курган Славы», архітэктурна-скульптурны комплекс «Мінск — горад-герой», мемарыяльны комплекс «Хатынь», гісторыка-культурны комплекс «Лінія Сталіна», мемарыяльны комплекс «Брэсцкая крэпасць-герой».*

 Ці ведаеце вы, дзе яны знаходзяцца? Раскажыце, што ведаеце, пра адзін з іх (на выбар). Пры неабходнасці звярніцеся да інтэрнэт-рэсурсаў.

126. Прачытайце верш. Выпішыце з яго словазлучэнні з выдзеленымі словамі.

Не проста ў словы я гуляю —
на мове роднай **размаўляю**.
У час дасветны, вечаровы
кажу пяшчоты цёплай словы:
— Дзень добры,
сонейка над гаем!
Свяці ярчэй над родным краем.
Вітанне шлю, марозны вечар.
Ты **запалі** ў нябёсах зоркі,
няхай зіхцяць, вядуць гаворкі,

пяшчота

Чаруюць нас красой нязводнай...

Я гавару на мове роднай!

М. Мятліцкі.

Знайдзіце ў вершы спалучэнні слоў, якія абазначаюць *час перад світаннем; красу, якую нельга знішчыць, якая не можа знікнуць.*

Выпішыце з верша сінонімы да слова *гаварыць*.

§ 16. Галоўнае і залежнае словы ў словазлучэнні

127. Прачытайце тэкст. Раскажыце, чаму трэба майстраваць кармушкі. Пастаўце пытанні ад выдзеленых слоў да даданых членаў сказаў. Запішыце словазлучэнні.

Усю зіму **вісела** на нашым балконе кармушка, якую я сам змайстраваў з надыходам халадоў. Да кармушкі часта наведваліся нашы крылатыя **сябры**. Адноўчы з лесу сюды завітала незвычайная **сінічка**. Госця паводзіла сябе асцярожна. Схопіць хлебную крошку і адразу **пырхае** на дрэва. Чубатая **сінічка** — птушка рухавая. Ніводнага імгнення не пасядзіць спакойна: то пёркі **перабірае**, то крыльцамі **трапеча**. Назіраць за ёю — адно задавальненне! (*З часопіса «Лесавік»*).

Паразважайце, чым у кожным выпадку выражаецца сувязь слоў у словазлучэннях: а) сэнсам і канчаткам слова, да якога ставіцца пытанне; б) сэнсам, канчаткам і прыназоўнікам; в) толькі сэнсам.

Словазлучэнні складаюцца з двух слоў — галоўнага і залежнага. **Галоўнае слова** — гэта слова, ад якога ставіцца пытанне. **Залежнае слова** ўдакладняе сэнс галоўнага. Галоўнае і залежнае словы могуць выражацца любой часцінай мовы. Залежнае слова звязваецца з галоўным па сэнсе і граматычна:

я к а я? д з е? ч а г о?

асенн[яя] пара, гуляць на парк[у], напросіць дапамог[і].

Нязменныя словы звязваюцца з галоўным словам толькі па сэнсе:

я к?

хадзіць павольна.

128. З прапанаванымі словамі складзіце словазлучэнні. Вызначце галоўнае і залежнае словы і сродкі сувязі.

Клапаціцца, пра, птушкі; змайстраваць, кармушка; трымаць, у, памяць; запісацца, у, гурток; успамінаць, пра, лета; шчодры, восень; марыць, пра, падарожжа.

Гавары і пішы правільна

Пры дзеясловах маўлення і думкі ў беларускай мове ўжываецца прыназоўнік **пра**: *гаварыць пра падзеі, пагутарыць пра сяброў, думаць пра будучыню, успамінаць пра герояў.*

129. Спішыце верш, устаўляючы прапушчаныя літары. У першых двух сказах падкрэсліце граматычныя асновы.

Урок

На буслянку з самай раніцы
В..раб'і з-пад стрэх зл..таюцца.
Бус...л дзюбаю памахвае,
Выкладае геаграфію.
Пры манішцы ў фраку чорным —
Дужа бус...л той вучоны.

Бо з усёй сваёй фаміліяй
Зімаваў на сін..м Ніле ён.
В. Зуёнак.

У якім значэнні ўжыта ў вершы слова *фамілія*? Растлумачце яго значэнне з дапамогай сіноніма.

Знайдзіце ў тэкście словы, што маюць значэнні ‘белы нагруднік’, ‘параднае адзенне’.

Спалучэнне дзейніка і выказніка **не з’яўляецца** словазлучэннем.

130. Падбярэце да прапанаваных словазлучэнняў сінанімічныя, вызначце галоўнае і залежнае словы. Запішыце па ўзоры. Якімі часцінамі мовы выражаны галоўнае і залежнае словы?

я к і? я к і?
х х
У з о р: *суп з грыбамі — грыбны суп.*

шакалад

Кісель з ягад, каша з грэчкі, морс з журавін, запяканка з тварагу, караблік з паперы, цукеркі з шакаладу, слоік са шкла, сукенка з шоўку.

Са словазлучэннямі (на выбар) складзіце і запішыце два сказы.

131. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль і тып тэксту. Растлумачце назву. Які іншы заглавак можна даць тэксту?

Птушыны інтэрнат

Аднойчы ў таполі навальніца **зламала** вершаліну. Людзі ўсцягнулі на дрэва старую барану: няхай птушкам паслужыць. Вясною прыляцелі аднекуль буслы і сталі на ёй **майстраваць** гняздо. **Носяць** сухія галінкі, летаўнюю салому і радуюцца. Хутка **зажывуць** у новым доме!

Убачылі гэта вераб'і і пачалі прасіцца да буслоў у суседзі. Ад іх і шпакі не адсталі, захацелі прысуседзіцца. Тады з ельніку прыляцеў дзяцел і зрабіў шпакам дупло — цудоўную кватэру. Потым рашыў заадно і сабе дупло змайстраваць.

Так на старой таполі атрымаўся інтэрнат (*Паводле Я. Пархуты*).

інтэрнат

Пастаўце пытанні ад выдзеленых дзеясловаў да залежных слоў. Выпішыце гэтыя словазлучэнні.

Як вы разумееце значэнне слоў *інтэрнат*, *прысуседзіцца*?

Ці назіралі вы калі-небудзь за птушкамі? Ці ведаеце іх звычкі? Успомніце пра выпадкі, калі паводзіны птушак прыцягвалі вашу ўвагу. Калі і дзе гэта было? Што падалося вам асабліва цікавым? Напішыце невялікае апавяданне на аснове сваіх назіранняў.

132. Прачытайце верш.

Хапае восеньскай лагоды,
яшчэ далёка халады,
у дужакрылыя чароды
сабраўся вырай малады.
Ад развітальнай песні шчырай
тужлівей робіцца ў палях.
Ляціць у вырай новы вырай,
каб паўтарыць адвечны шлях.

Р. Барадулін.

Выпішыце з верша словазлучэнні, якія адпавядаюць наступным схемам:

